

Το διδακτικό εγχειρίδιο θρησκευτικών της Ιταλίας

Θωμάς Ε. Ζήκος

Πειραματικό Γυμνάσιο Πανεπιστημίου Μακεδονίας

zikostomas@gmail.com

Περίληψη

Στην παρούσα εισήγηση επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του διδακτικού εγχειριδίου των θρησκευτικών της Ιταλίας. Το διδακτικό εγχειρίδιο τιτλοφορείται «Coraggio Andiamo, 100 lezioni di religione».

Τα ευρωπαϊκά εκπαιδευτικά προγράμματα, όπως Erasmus και e twining, έχουν ως σκοπό την προσέγγιση μαθητών και καθηγητών των συμμετεχόντων χωρών καθώς και την διάχυση καλών πρακτικών. Αυτό επιτελείται με τη συνεργασία σχολείων από την Ευρώπη και την Τουκία, η οποία συμμετέχει ως συνεργαζόμενη χώρα. Το Πειραματικό Γυμνάσιο του Πανεπιστημίου Μακεδονίας εκπόνησε κατά το σχολικό έτος 2017 – 2018 το ευρωπαϊκό εκπαιδευτικό πρόγραμμα e twinning, με θέμα “My myths, my history, my friends” με το σχολείο Convitto Nazionale “G. B. Vico”, στην πόλη Chieti της Κεντρικής Ιταλίας. Το πρόγραμμα αυτό βραβεύτηκε με Εθνική Ετικέτα Ποιότητας e twinning. Στο πλαίσιο του προγράμματος προσπαθήσαμε μεταξύ των άλλων να έρθουμε σε επαφή με το Ιταλικό εκπαιδευτικό σύστημα. Αυτό κατέστη δυνατόν με την ανταλλαγή επισκέψεων των δύο σχολείων και με την αλληλογνωριμία μαθητών και καθηγητών (εικ. 1).

Εικ. 1. Οι μαθητές του σχολείου μας στο Chieti της Ιταλίας.

Στην παρούσα εισήγηση επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση του περιεχομένου του διδακτικού εγχειριδίου των θρησκευτικών της Ιταλίας. Το διδακτικό εγχειρίδιο τιτλοφορείται «Coraggio Andiamo, 100 lezioni di religione» (εικ. 2).

Εικ. 2. Το εξώφυλλο του ιταλικού διδακτικού εγχειριδίου των θρησκευτικών.

Οι συγγραφείς του βιβλίου αναφέρονται ο Claudio Cristiani και ο Marco Motto. Εκδόθηκε το 2014 και συνοδεύεται από ψηφιακό δίσκο με φωτογραφικό υλικό, χάρτες, κινηματογραφικά τρέιλερ. Έχει 457 σελίδες και είναι ενιαίο για τις πέντε τάξεις του Ιταλικού σχολείου. Το βιβλίο περιέχει 15 θεματικές ενότητες, οι οποίες περιλαμβάνουν 100 διδακτικές ενότητες για τις πέντε τάξεις. Αυτό σημαίνει ότι διδάσκονται 20 ενότητες κάθε χρονιά. Έχει μεγάλο μέγεθος Α4 και πλούσια εικονογράφηση, με έγχρωμες φωτογραφίες εξολοκλήρου. Στη σελίδα 2 του βιβλίου αναφέρεται ότι το βιβλίο εκδίδεται με την εξουσιοδότηση της Ιταλικής Επισκοπικής Διάσκεψης, δηλαδή με την έγκριση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας.

Το εξώφυλλο κάθε βιβλίου προσδιορίζει σαφώς το περιεχόμενό του. Με την πρώτη ματιά καταλαβαίνουμε ότι το Ιταλικό διδακτικό εγχειρίδιο δεν θυμίζει σε τίποτα ένα σχολικό βιβλίο θρησκευτικού περιεχομένου, όπως το έχουμε συνηθίσει

τόσα χρόνια στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα. Στην εισαγωγή οι συγγραφείς εξηγούν ότι ο τίτλος του βιβλίου "Coraggio Andiamo" είναι βιβλικός και αποτελεί παράφραση των λόγων του Ιησού στους μαθητές του μετά την προσευχή στη Γεσθημανή: "σηκωθείτε, πρέπει να πηγαίνουμε", σημειώνοντας ότι προέρχεται από τον ευαγγελιστή Μάρκο (Μάρκος, κεφάλαιο 14, στίχος 42). Κάτω από τη βιβλική αυτή φράση -ένα κάλεσμα του Ιησού στους μαθητές του- οι συγγραφείς τοποθετούν μια φωτογραφία μιας παρέας εφήβων, οι οποίοι κάθονται μαζί και ατενίζοντας τον ορίζοντα διαλέγονται. Με αυτή την έννοια το εξώφυλλο του ιταλικού διδακτικού βιβλίου προσδιορίζει σαφώς τον χαρακτήρα του, ως σχολικού εγχειριδίου. Αν θα θέλαμε να αποκωδικοποιήσουμε το μήνυμα του εξώφυλλου, θα λέγαμε ότι είναι το μήνυμα της Εκκλησίας στους σημερινούς νέους, στους σημερινούς πιστούς που αναζητούν την αλήθεια στο ξεκίνημα της ζωής τους. Το εξώφυλλο περιλαμβάνει σαν προμετωπίδα το μήνυμα-απάντηση της Εκκλησίας στους προβληματισμούς, τις αναζητήσεις και τα όνειρα των νέων. Προσδιορίζεται έτσι από το εξώφυλλο, ο βιβλικός-θεολογικός και σύγχρονος χαρακτήρας του βιβλίου. Είναι ένα βιβλίο που απευθύνεται κυρίως στους νέους και για αυτό το λόγο οι νέοι βρίσκονται στο προσκήνιο. Αυτό είναι ένα στοιχείο -δηλαδή οι νέοι- το οποίο δεν τονίζεται τόσο στα παλαιότερα βιβλία των θρησκευτικών στη χώρα μας, όσο και στους νέους φακέλους. Στα ελληνικά διδακτικά εγχειρίδια των θρησκευτικών παρουσιάζονται ωραίες εικαστικές συνθέσεις με σαφώς θρησκευτικό προσδιορισμό, από τις οποίες όμως απουσιάζουν οι νέοι, οι μεγάλοι πρωταγωνιστές. Επίσης απουσιάζει παντελώς από τους τίτλους και το μήνυμα της Εκκλησίας. Ένα άλλο στοιχείο που δεν τονίζεται είναι ότι πρόκειται για βιβλίο που αφορά μαθητές. Ίσως θα έπρεπε να αναζητήσουμε στο σημείο αυτό τον λόγο που οι νέοι μαθητές παραμένουν παγερά αδιάφοροι από το πρώτο λεπτό του μαθήματός μας. Στο ιταλικό βιβλίο κάτω αριστερά διακρίνουμε ένα μικρό εικονίδιο (σαν έμβλημα), στο οποίο υπάρχουν δύο μαθητές και ένας δάσκαλος. Το ιταλικό βιβλίο δίνει με την πρώτη ματιά το στίγμα του.

Στη συνέχεια οι συγγραφείς τονίζουν ότι στόχος του βιβλίου είναι η αναζήτηση του Θεού δια μέσου του Ιησού και προχωρούν στην επόμενη σελίδα στη διδακτική πρόταση, όπου παρουσιάζονται τα διάφορα σύμβολα του βιβλίου, που παραπέμπουν στον ψηφιακό δίσκο.

Η παράλληλη παρουσίαση του διδακτικού βιβλίου και του συνοδευτικού ψηφιακού δίσκου θεωρούμε ότι διευκολύνει τον μαθητή στις εργασίες που του ανατίθενται. Η διδακτική πρόταση του ελληνικού σχολικού εγχειριδίου με το ηλεκτρονικό βιβλίο, προϋποθέτει σύνδεση στο διαδίκτυο, κάτι το οποίο δεν είναι πάντα εφικτό. Ωστόσο με τους σημερινούς φακέλους του μαθήματος, οι οποίοι αντικατέστησαν τα προηγούμενα διδακτικά εγχειρίδια, καταργήθηκε από το μάθημά μας το εμπλουτισμένο συνοδευτικό ψηφιακό υλικό.

Η πρώτη θεματική ενότητα ασχολείται με το θέμα της θρησκείας από το παρελθόν στο σήμερα.

Αρχίζει με τον ορισμό της θρησκείας και στις εννιά ενότητες γίνεται αναφορά στην αναζήτηση του ανθρώπου, στη σχέση της θρησκείας με τη μουσική, στη σχέση της λογοτεχνίας με τη θρησκεία, στον πολυθεϊσμό της αρχαιότητας καταλήγοντας με την εξέταση δύο αρχαίων θρησκειών, του Ινδουισμού και του Βουδισμού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσίαση των σπηλαιογραφιών στη σελίδα 23 παράλληλα με τις τοιχογραφίες και τα χριστιανικά σύμβολα των κατακομβών (στις επόμενες σελίδες 24-25).

Καταλαβαίνουμε ότι καταβάλλεται προσπάθεια να παρουσιασθεί το θρησκευτικό φαινόμενο από ιστορικής πλευράς. Η δεύτερη θεματική ενότητα έχει ως θέμα: γεννιόμαστε θρησκευόμενοι, πιστοί γινόμαστε.

Εξετάζεται το θέμα της εφηβείας και της απόκτησης ταυτότητας. Η διδακτική ενότητα τελειώνει με το θέμα-ερώτημα «είμαι μεγάλος. Δεν χρειάζομαι πλέον τον Θεό. Αλλά είναι αλήθεια;» Στην τρίτη θεματική ενότητα παρουσιάζεται ο ιουδαϊκός μονοθεϊσμός.

Στις εννιά ενότητες γίνεται λόγος για τον δεκάλογο, όπου γίνεται αναφορά στο κινηματογραφικό έργο του Κισλόβσκι «ο Δεκάλογος» (1998). Στην εικονογράφηση του βιβλίου περιλαμβάνεται ο πίνακας του Καραβάτζιο «ο Δαβίδ κρατάει το κεφάλι του Γολιάθ» (Ρώμη, Πινακοθήκη Μποργκέζε). Παρουσιάζεται στην διδακτική ενότητα 18 (σ. 92-95) η βιβλική ιστορία των πατριαρχών Αβραάμ, Ισαάκ και Ιακώβ. Η ενότητα 20 έχει ως θέμα έναν διασκορπισμένο λαό σε αναζήτηση του Μεσσία και στην επόμενη ενότητα γίνεται αναφορά στον αντισημιτισμό. Στην τέταρτη και πέμπτη θεματικές ενότητες παρουσιάζεται ο Ιησούς ως Χριστός και ως Υιός του Πατέρα.

Στη σελίδα 113 γίνεται αναφορά σε κινηματογραφικές ταινίες με θέμα τον Ιησού. Στην 33^η ενότητα γίνεται αναφορά στο τριαδολογικό και χριστολογικό δόγμα. Στη σελίδα 157 παρουσιάζεται το «Σύμβολο Πίστεως Νίκαιας-Κωνσταντινουπόλεως», όπου τονίζεται η προσθήκη του *filioque* κατά την περίοδο του Μεσαίωνα, αντίθετα με την Ορθόδοξη Εκκλησία η οποία διατήρησε το αρχικό κείμενο. Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι στην Ελλάδα η Καθολική Εκκλησία χρησιμοποιεί στη Θεία Λειτουργία το Ορθόδοξο Σύμβολο της Πίστεως, δηλαδή χωρίς την προσθήκη του *filioque*. Στην 33^η διδακτική ενότητα σχολιάζεται, τέλος, η εικόνα της Αγίας Τριάδας του Ανδρέα Ρουμπλιόφ. Στην έκτη θεματική ενότητα παρουσιάζεται η πρώτη χιλιετία του χριστιανισμού.

Ανάμεσα στα θέματα περιλαμβάνεται ο Παύλος από την Ταρσό, το Ισλάμ και η αναφορά του Ιησού στο Ισλάμ, καθώς και το Σχίσμα, το οποίο αναφέρεται ως Σχίσμα της Ανατολής, θέλοντας προφανώς να δείξει ότι το Σχίσμα αφορά την Εκκλησία της Ανατολής. Στην ενότητα αυτή τονίζεται το πρωτείο του αποστόλου Πέτρου, γίνεται σύντομη αναφορά στην Ορθόδοξη Εκκλησία, και παρουσιάζονται δύο φωτογραφίες από τη Ρωσική Εκκλησία. Η έβδομη θεματική ενότητα τιτλοφορείται "Η απάντηση του ανθρώπου, πίστη και μεταστροφή".

Ανάμεσα στα θέματα γίνεται αναφορά στο μυστήριο του Βαπτίσματος και της Εξομολόγησης. Στην ενότητα αυτή γίνεται λόγος για την πίστη και τη δυσκολία της πίστης. Η όγδοη θεματική ενότητα έχει ως θέμα, τον Χριστιανισμό και την ανθρώπινη δράση.

Ανάμεσα στα θέματα της ενότητας εξετάζονται η χριστιανική ηθική, η ελευθερία, ο ηθικός νόμος, το κακό. Στις σελίδες 258-259 γίνεται αναφορά στον "Διάβολο". Η ένατη θεματική ενότητα τιτλοφορείται μια ηθική για το άτομο, όπου γίνεται λόγος για την σεξουαλικότητα, την ομοφυλοφιλία, τις σχέσεις εκτός του γάμου, την ελευθερία από τις εξαρτήσεις, για την υποβοηθούμενη γεννητικότητα, αλλά και τη θέση της γυναίκας στην Εκκλησία. Η δέκατη θεματική ενότητα έχει ως θέμα της την πίστη σε διάλογο, ο πολιτισμός, η επιστήμη, η τεχνολογία.

Στις τέσσερις ενότητες αναπτύσσονται θέματα όπως πίστη και πολιτισμός, η διαπολιτισμικότητα, η περίπτωση του Γαλιλαίου, η τεχνολογία, η εικονική πραγματικότητα. Η επόμενη, ενδέκατη θεματική ενότητα ασχολείται με την

Εκκλησία από τον Μεσαίωνα μέχρι την σύγχρονη εποχή, όπου αναπτύσσονται θέματα όπως ο ιερός πόλεμος χθες, ο δίκαιος πόλεμος σήμερα, αιρετικοί και άγιοι στην Εκκλησία (με αναφορά στην πλούσια και φτωχή Εκκλησία και ολοσέλιδη φωτογραφία του πάπα Φραγκίσκου), ο προτεσταντισμός (μια νέα θεολογία), η αντιμεταρρύθμιση και ο πόλεμος των θρησκειών, οι Τούρκοι στην Ευρώπη, ο Ανθρωπισμός (εικ. 13). Η δωδέκατη θεματική ενότητα ασχολείται με την Εκκλησία τον 20^ο αιώνα και έχει ολοσέλιδη φωτογραφία του πάπα Ιωάννη Παύλου.

Μερικές από τις ενότητες είναι, η Εκκλησία και ελευθερία, η Εκκλησία και ο μαρξισμός (όπου τονίζεται η αθεΐα του μαρξισμού), η Εκκλησία και ο ναζισμός, η Εκκλησία και η δημοκρατία (όπου διατυπώνεται η άποψη, ούτε δεξιά ούτε αριστερά), η Β' Βατικανή σύνοδος. Η επόμενη, δέκατη τρίτη θεματική ενότητα έχει ως θέμα τη θρησκεία και την κοινωνία.

Τα θέματα της ενότητας είναι παρελθόν και παρόν της θρησκείας, πώς εκφράζεται το συναίσθημα, ο φονταμενταλισμός και ο φανατισμός, πώς να ξαναβρούμε τις ταυτότητές μας σε ένα κόσμο χωρίς ρίζες. Η δέκατη τέταρτη θεματική ενότητα έχει ως θέμα της, τη μάχη του σύγχρονου κόσμου.

Η θεματολογία είναι ο Οικουμενισμός και ο διάλογος ανάμεσα στις θρησκείες (όπου στη σελίδα 390 παρουσιάζεται μια φωτογραφία όλων των θρησκευτικών ηγετών του κόσμου), η ηθική για την εργασία (με αναφορά στην παγκοσμιοποίηση), η κρίση, οι νέες μορφές σκλαβιάς του 21^{ου} αιώνα (όπου γίνεται αναφορά στην παιδοφιλία με ένα στατιστικό διάγραμμα), η τρομοκρατία (με αναφορά στην παρουσία του Θεού), η ειρήνη στον κόσμο, η βία και η μη βία (όπου παρουσιάζεται ο Μάρτιν Λούθερ Κίγκ), η Μαφία (με αναφορά στο ρόλο της Εκκλησίας στο θέμα της Μαφίας), το οικολογικό πρόβλημα και ο ρόλος του σύγχρονου ανθρώπου, η αντίθεση ανάμεσα στο βορά και το νότου (η σχέση πλούσιων και φτωχών χωρών). Και η τελευταία, δέκατη πέμπτη θεματική ενότητα, έχει ως θέμα την αναζήτηση ελπίδας στο σύγχρονο κόσμο, προσπαθώντας να δώσει απαντήσεις στο υπαρξιακό πρόβλημα του ανθρώπου.

Ξεκινάει με μια αναφορά στο μέλλον που όλοι περιμένουμε και στη συνέχεια τονίζεται η ελπίδα ως μια ξεχασμένη αρετή. Στην επόμενη ενότητα τονίζεται η Δευτέρα Παρουσία, το τέλος του κόσμου, ο θάνατος, τι υπάρχει μετά το τέλος (με αναφορά στην ελπίδα του χριστιανισμού και την Ανάσταση), η κόλαση και ο παράδεισος (με αναφορά στην αιωνιότητα).

Το βιβλίο περιλαμβάνει χάρτες, διαγράμματα και πλούσιο εικονογραφικό υλικό. Εντυπωσιάζει πραγματικά η διάρθρωση του βιβλίου, έτσι ώστε να αποτελεί ένα σύγχρονο βιβλίο, ανοιχτό και προσιτό στον σημερινό μαθητή, και όχι μόνο. Μοιάζει να απευθύνεται στον σύγχρονο άνθρωπο, ο οποίος αναζητά να μάθει για τη θρησκεία, την Εκκλησία και το ρόλο της στην κοινωνία, από το παρελθόν μέχρι σήμερα. Το βιβλίο φιλοδοξεί πραγματικά να παρουσιαστεί ως σύγχρονο, αφού γίνεται αναφορά μέχρι και στα προβλήματα του 21^{ου} αιώνα. Παρουσιάζει τα δόγματα της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας προσαρμοσμένα στις απαιτήσεις του σημερινού μαθητή, αλλά και γενικότερα του σύγχρονου ανθρώπου.

Τα στοιχεία τα οποία αναδεικνύουν το εγχειρίδιο ως ένα σύγχρονο βιβλίο είναι: πρώτον, η πλούσια και άκρως ενδιαφέρουσα εικονογράφηση, η οποία διαδραματίζει τον σημαντικότερο ρόλο γενικά στην παρουσίαση ενός βιβλίου. Δεύτερον η θεματολογία, η οποία είναι πλούσια, πολύπλευρη και σύγχρονη, με θέματα τόσο διαχρονικά όσο και σημερινά και τρίτον το συνοδευτικό ψηφιακό

υλικό. Στα θετικά του βιβλίου θα μπορούσαμε να προσμετρήσουμε και το γεγονός ότι είναι ένα ενιαίο βιβλίο για όλες τις τάξεις, πράγμα που σημαίνει ότι ο μαθητής έχει τη δυνατότητα να ανατρέξει σε ύλη παλιότερων ετών και να συμβουλευθεί κάτι.

Το περιεχόμενό του είναι σαφώς ομολογιακό, αλλά όχι κατηχητικό. Το βιβλίο διδάσκεται στο ιταλικό δημόσιο σχολείο με την έγκριση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας. Έχει ως στόχο του να προβάλει τις θέσεις της, στους μαθητές. Ο χαρακτήρας του είναι ιστορικός, δογματικός και εκκλησιολογικός, αρχίζοντας από την προϊστορία μέχρι και την εποχή μας, δηλαδή τον 21^ο αιώνα. Θέτει ως στόχο επίσης να παρουσιάσει διάφορα θέματα επίκαιρα, γενικού προβληματισμού. Στις σελίδες του προβάλλονται οι τρεις τελευταίοι Πάπες της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας, ο Ιωάννης Παύλος, ο Βενέδικτος και ο σημερινός Φραγκίσκος, έχοντας ως στόχο να αναδείξει πόσο επίκαιρο και σύγχρονο είναι το διδακτικό εγχειρίδιο.

Όσον αφορά την εικονογράφηση του βιβλίου, θα μπορούσαμε να σχολιάσουμε ότι διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο. Βλέποντας τις φωτογραφίες του βιβλίου (όλες έγχρωμες και αρκετές φορές ολοσέλιδες), παρατηρούμε ότι δεν είναι μόνο αποκλειστικά θρησκευτικού περιεχομένου, αλλά αγγίζουν σύγχρονα θέματα των νέων καθώς και θέματα της καθημερινότητας. Αναφέρουμε ορισμένες, οι οποίες αποτελούν σύγχρονες εικόνες του κόσμου μας, όπως, ένα παιδί που κλαίει, ένα ζευγάρι νέων που κάνουν ποδήλατο, ένα παιδί που σκέφτεται και αγωνιά, δύο παιδιά που κουβαλούν ένα βαρύ φορτίο, ένα ζευγάρι νέων που χαμογελά. Κατά τον τρόπο αυτό παρουσιάζονται όλες οι στιγμές της καθημερινότητας εξίσου, τόσο ευχάριστες όσο και δυσάρεστες.

Τέλος, στο οπισθόφυλλο του βιβλίου αναγράφεται η τιμή του βιβλίου, 14,90 ευρώ. Προφανώς καταλαβαίνουμε ότι δεν εκδίδεται από κάποιον κρατικό οργανισμό, αλλά από έναν ιδιωτικό εκδοτικό οίκο. Στην Ιταλία τα διδακτικά εγχειρίδια αγοράζονται από τους μαθητές. Το στοιχείο αυτό δεν θα μπορούσε να αξιολογηθεί και τόσο αρνητικό, αν σκεφτούμε ότι αφενός η αξία του δεν είναι σημαντική εφόσον χρησιμοποιείται για τα πέντε διδακτικά έτη και αφετέρου όταν αποκτήματε ένα βιβλίο καταβάλλοντας ένα χρηματικό ποσό, αυτό σημαίνει ότι το υπολογίζουμε περισσότερο, από ότι θα συνέβαινε όταν διανέμεται δωρεάν.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Ξενόγλωσσες

Claudio Christiani – Marko Motto. (2014). "Corragio andiamo!" Roma.
Nestle –Aland (1971). "Novum Testamentum Greace".

Ελληνόγλωσσες

"Αινείτε τον Κύριο με ύμνους". (2005). Σύρος. Καθολική επισκοπή.
Αρσενάκης Α., Χατζηαποστόλου Μ. (2018). "Η θρησκεία στη ζωή, στην ιστορία και στον πολιτισμό. Από το τοπικό στο Οικουμενικό". Φάκελος μαθήματος Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα.
"Η Αγία Γραφή (Παλαιά και Καινή Διαθήκη), μετάφραση από τα πρωτότυπα κείμενα". (1997). Αθήνα.
Γκότσης Χ., π. Γ. Μεταλληνός, Φίλιας Γ. (2008). "Ορθόδοξη πίστη και λατρεία", Α΄ Γενικού Λυκείου, Αθήνα.
Γριζοπούλου Ό., Καζλάρη Π. (2008). "Παλαιά Διαθήκη. Η προϊστορία του χριστιανισμού". Θρησκευτικά Α΄ Γυμνασίου. Αθήνα.

- Γριζοπούλου Ό., Υφαντής Π., Γώγου Β., Μπάρλος Α. (2018). "Η θρησκεία στη ζωή, στην ιστορία και στον πολιτισμό. Πορεία και ανάπτυξη". Φάκελος μαθήματος Α΄ Γυμνασίου. Αθήνα.
- Γιαρμενίτης Π., επιμέλεια (συλλογικό). (2011). "Διαπολιτισμικότητα και θρησκεία στην Ευρώπη. Μετά την επικύρωση της συνθήκης της Λισσαβώνας". Αθήνα.
- Δρίτσα Δ., Μόσχου Δ., Παπαλεξανδροπούλου Στ. (2008). "Χριστιανισμός και Θρησκευτά". Αθήνα.
- Ζορμπάς Κ. (2010). "Η θρησκεία στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής". Ανακτήθηκε στις 10/09/2018 από:
http://www.ecclesia.gr/greeknews/repository/thriskeia_eu_usa.pdf
- Καραχάλιος Σ., Μπράτη Π., Πασσάκος Δ., Φίλιας Γ. (2008). "Θέματα από την ιστορία της Εκκλησίας". Θρησκευτικά Γ΄ Γυμνασίου. Αθήνα.
- Κτενάς Χρ. (2016). "Η θρησκευτική εκπαίδευση στην Ευρώπη". Ανακτήθηκε στις 12/09/2018 από:
<http://ikivotos.gr/post/2441/h-thrshkeytikh-ekpaideysh-sthn-eyrwph>
- Μπέγζος Μ., Παπαθανασίου Α. (2008). "Θέματα Χριστιανικής Ηθικής". Αθήνα.
- Νευροκοπλής, Θ., Υφαντής Π., Ιατρόπουλος Λ., Τερλιμπάκου Ζ., Χατζή Δ. (2018). "Η θρησκεία στη ζωή, στην ιστορία και στον πολιτισμό. Πορεία μέσα από αντιθέσεις". Φάκελος μαθήματος Β΄ Γυμνασίου. Αθήνα.
- Προσευχητάριο. (2009). Έκδοση Συνοδικής Επιτροπής για τον ευαγγελισμό και την κατήχηση της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα.
- Τσανανάς Γ., Μπάρλος Α. (2006). "Η Καινή Διαθήκη. Ο Ιησούς και το έργο του". Θρησκευτικά Β΄ Γυμνασίου. Αθήνα.
- Τσιμιτάκης Μ. (2013). "Τα θρησκευτικά στην Ευρώπη", *Καθημερινή*, 14.09.2013. ανακτήθηκε στις 06/09/2018 από:
<http://www.kathimerini.gr/498568/article/epikairothta/ellada/ta-8rshkeytika-sthn-eyrwph>
- Χολέβας Κ. (2014). "Το μάθημα των θρησκευτικών στην Ευρώπη, η επικράτηση του ομολογιακού έναντι του θρησκευτολογικού περιεχομένου". Ανακτήθηκε στις 04/09/2018 από:
<https://www.impantokratoros.gr/27B03678.el.aspx>